

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ ТА МОВА ФОЛЬКЛОРНИХ ІНОЖАНРОВИХ ТЕКСТІВ

У статті досліджено функціонування замовлянь, ліричних та колискових пісень в українській народній словесності. Розглянуто риси, які близькі цим текстам, та ті, які притаманні саме замовному жанру. Проаналізовано частотність уживання концептуальних понять і описано основні символічні значення, зафіксовані у текстах замовлянь, ліричних та колискових піснях. Виокремлено найбільш продуктивні епітети щодо позначень досліджуваної лексики. Виділено міфологічні особливості українських замовних текстів.

Ключові слова: українські замовляння, ліричні пісні, колискові пісні, текст, поетика, концепт, символ, магія слова.

Светлана Шуляк

Украинские заговоры и язык фольклорных иножанровых текстов

В статье исследовано функционирование заговоров, лирических и колыбельных песен в украинской народной словесности. Рассмотрено черты, близкие этим текстам, и те, которые присущи именно заговорному жанру. Проанализировано количество использования концептуальных понятий и описано основные символические значения, зафиксированные в текстах заговоров, лирических и колыбельных песен. Определено наиболее продуктивные эпитеты, обозначающие исследуемую лексику. Выделено мифологические особенности украинских заговорных текстов.

Ключовые слова: украинские заговоры, лирические песни, колыбельные песни, текст, поэтика, концепт, символ, магия слова.

Svitlana Shuliak

Ukrainian spells and the language of folklore texts of different genres

The article investigates the functioning of spells, lyrical songs and lullabies in Ukrainian folk literature. We learned the characteristics close to these texts and those which are peculiar to the genres of spells. We analyzed the frequency of usage of conceptual meanings and described the main symbolic notions fixed in the texts of spells, lyrical songs and lullabies. We defined the most productive epithets for denoting the investigated vocabulary. Also we differentiated mythological peculiarities of Ukrainian texts of spells.

Key words: Ukrainian spells, lyrical songs, lullabies, text, epithet, poetics, concept, symbol, magic of the word.

Визначення специфіки фольклорних жанрів, їх порівняльна характеристика є актуальним напрямом у вивченні української народної словесності. Слово ототожнюється з реалією, і віра в реалію породжує віру в магію слова, яким, за народними віруваннями, можна лікувати, причаровувати, відвертати, насилати, накликати, наврочувати, проклинати, здійснювати бажане [3, с. 667].

Досліджуючи поетику ліричної пісні, Л. М. Копаниця зазначає, що лірична пісня й замовляння об'єднуються не лише установкою на спільний блок «слово – діло» чи рецитують в пісні «тексту» замовляння, магичних дій, а прагненням переінакшення реальності [6, с. 106]. З давніх-давен люди усвідомлювали особливу роль слова, його «магічну» силу; віками вони прагнули знайти ці ідеальні слова, запам'ятовували їх, записували, а людина, яка професійно володіла мовою, вважалась чаклуном [6, с. 106].

М. Лановик, З. Лановик доводять, що не лише образно-тематичною структурою, а й інтонаційно-ритмічною будовою колискові пісні споріднені із замовляннями [7, с. 590].

Н. П. Сивачук стверджує, що як колискові пісні, так і замовляння – виголошуються речитативом, напівпошепки; це інтимна розмова, яка мусить іти тихо, плавно, не порушуючи гармонії, тихої музики сфер, це діалог зі Всесвітом, душі і серця [8, с. 6].

Також тексти замовлянь, зорієнтовані на природу, близькі до календарно-обрядової поезії, що певною мірою являє собою заклинання природи з метою прискорення настання потрібного сезону, зростання рослин тощо. Очевидно, спільна лексика вербалізує спільні образи, наприклад, образ світового дерева.

Мета нашої статті – дослідити функціонування замовлянь, ліричних та колискових пісень в українській народній словесності. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: розглянути риси, які близькі цим текстам, та ті, які притаманні саме замовному жанру; проаналізувати частотність уживання концептуальних понять; описати основні символічні значення, зафіксовані у текстах замовлянь, ліричних та колискових піснях; виокремити найбільш продуктивні епітети щодо позначень досліджуваної лексики; виділити міфологічні особливості українських замовних текстів.

Приклади українських замовлянь подаємо в тих формах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах.

У замовляннях людина вступає в певний діалог, наприклад, з астрономічними об'єктами: *Тобі, місяцю-князю, світити-жмуритися; мені, красній діві, нічим не журитися. Тобі, місяцю-князю, ясненько світити; мені, красній діві, добре походити. Тобі, місяцю-князю, сонце зустрічати; мені, красній діві, солоденько спати* [5, с. 9]; *Добрий день тобі, сонечко ясне! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори, і долини, і високії могили, – освіти мене, рабу Божу, перед усім миром...* [5, с. 8]; з хворобою чи хворобливими станами: *Добривечір вам, плаксивиці! Просять вас крякавки на вечорниці. Йдіть собі, де люди не ходять, де вітер не віє, де сонце не гріє, на ліса-лісниці, там ваші сестриці, там вам бувати, лісом ламати, плаксивицями не брати* [5, с. 24]; *Пристріче, пристріче. Добрий чоловіче! Сядь собі на містечку, на золотім крісlecky; тут тобі не бушувати, не воювать і костей не ломить* [5, с. 32]. Так і в текстах пісень головний герой розмовляє, наприклад, з соколом, що спостерігаємо в українській народній пісні «Ой, там, за Дунаєм, крутим бережком»: *Ой, там, за Дунаєм, / Крутим*

*бережком, / Ой, там розмовляє / Сокіл з козаком. // «Ой, ти, соколоньку, / Ти братику мій! / Чи не був ти, брате, / В моїй стороні? // Чи не був ти, брате, / В моїй стороні, / Чи плаче, чи тужить / Дівча по мені?» // «Не плаче, не тужить, – / В постелі лежить, / Правою рукою / За серце держить...» [11, с. 444-445]. Зазначимо, що у міфології давніх слов'ян сокіл вважався першоптахом світу; за легендою, міг перетворюватися в бога Рода і впливати на долю інших богів і людей; за космологічними віруваннями слов'ян, на вершині світового дерева перебуває саме сокіл [2, с. 198]. В українських замовляннях часто зустрічається *ворон*, який супроводжується «помічними» значеннями, як-от: *...Летів чорний ворон, пустив каплю по морі. Та капля розплинулась, розійшлась по морі. Щоб так розплинулась, розійшлась бешиха по шкурі* [1, с. 162], а ось *голуб* символізується з любовними стосунками, наприклад: *Як голубу без очей, так би тобі, раба божя Марія, за мною без ночей* [10, с. 46].*

Доводиться поліфункціональність слова, його здатність консолідувати громаду навколо «своїх» культурних цінностей, передати свою рятівну силу на благо людини [6, с. 106]: *Господи, ти дав мені оружжє своє – хрест, і затрепечуть всякі болісті від сили його. Не залишай мене, Боже, ласки своєї, настав і направ мене, збав від всякого зла в ділах моїх і помислах. Амінь* [1, с. 17]. Так у текстах українських замовлянь з'являється символ християнської релігії – *хрест*, який є об'єктом релігійного шанування в багатьох релігіях.

Ліричні пісні, що оформились порівняно пізно, увібрали в себе, пристосували для своєї мети застигли готіві кліше замовлянь [6, с. 106]. Порівняймо текст пісні «На камені ноги мию»: *На камені ноги мию, / На камені стою / Навкруг мене чари сиплють, / А я ся не бою. // Навкруг мене чари сиплють – / Я їх не боюся...* [4, с. 258] з текстом замовляння: *Іду поміж люде, нічого не буде; попереду січ, а позаду міч: січем одсічуся, мічем одоб'юся, я нікого не боюся* [1, с. 192].

І хоча феномен сугестії традиційно зараховували до царини магії, релігії, медицини й психології, ми можемо сказати: народна пісня звертається до способу впливу на виконавця-слухача знаками-медіаторами – магічним словом,

ритмом – і зцілює душу не менше, ніж замовляння, заклинання та інші традиційні сугестивні тексти [6, с. 109], наприклад: *Ой вишеньки-черешеньки, ягідок немає, / Хто в приймаках не бував, той горя не знає* [9, с. 61]; *Ой ти, місяцю-зоре, / Освіти на все поле: / Ой там моя дівчинонька / Та й пшениченьку поле* [9, с. 96]; *Не сіяно, не орано, само жито родить, / Не чарую козаченька, сам до мене ходить. / Не я його чарувала, чарувала мати, / З-під явора листя брала, в печі розпаляла. / З-під явора листя брала, в печі розпаляла, / Своїй дочці-одиначці пару вчарувала* [9, с. 123].

Якщо мета тексту замовляння – словесний магічний вплив на ситуацію з метою її зміни, то для ліричної пісні репрезентація контексту служить відтворенню, пробудженню в уяві, пам'яті людини основних ознак, функцій, характеристик якогось концепту-символу, універсального ментального коду для передачі емоційного стану людини і впливу на нього [6, с. 116], як-от: *А хто дочок має, нехай навчає – / Темної ночі гулять не пускає. / Ой, ти, Галю, Галю молодая, / Темної ночі гулять не пускає»* [11, с. 394]; *Калино-малино, чого в лузі стоїш, / Чого в лузі стоїш, чом не процвітаєш? / Чого в лузі стоїш, чом не процвітаєш, / Молода дівчино, яку думку маєш? / «Ой, як мені думки, думки не гадати, / Десь поїхав милий, буду споминати. / Буду споминати, листоньки писати, / Листоньки писати та й пересилати»* [11, с. 396].

Як для замовлянь, так і для ліричних пісень характерна спільна лексика, в основному це стосується слів на позначення днів тижня, порівняймо текст української народної пісні «Ой, не ходи, Грицю»: *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці, / Бо на вечорницях дівки чарівниці! / Одна дівчина чорнобривая, / Та й чарівниченька справедливая. // У неділю рано зілля копала, / А у понеділок переполоскала, / А у вівторок зілля варила, / А в середу рано Гриця отруїла. // Прийшов четвер – та вже Гриць умер, / Прийшла п'ятниця – поховали Гриця. / А в суботу рано мати дочку біла: / «Нащо ти, дочко, Гриця отруїла?» // «Ой, мати, мати, жаль ваги не має, / Нехай же Гриць разом та двох не кохає! / нехай він не буде ні їй, ні мені, / Нехай достанеться він сирій землі!»* [11, с. 437-438] з текстом замовляння хвороби: *Щезни, пропади, / Від миру відійди, / А моя*

молитва до святої висоти. / Неділя з понеділком, / Вівторок з середою, / Четвер з п'ятницею, / А субота сама – / Хвороби нема. / Неділя воскресє – / Хвороба відступає! [1, с. 17].

Українська народна пісня «Ой, не цвіти буйним цвітом»: *Ой, не цвіти буйним цвітом, / Зелений катране, / Тяжко-важко на серденьку, / Як вечір настане. // «Як не хочеш, дівчинонько, / Дружиною бути, / То дай мені таке зілля, / щоб тебе забути». // «Єсть у мене таке зілля, / Росте біля току, / Як дам тобі напитися, – / Забудеш до року» [11, с. 438 – 439] перегукується з замовлянням від усього злого: *Петре, Павле, не дивіться на мою муку, / А візьміте хрест в руку / та біжіте по всьому світу. / Розкажіть старому й малому, / Сліпому й кривому, / Хто буде мою молитву сповняти, / Не буде у вогні погоряти, / Не буде у воді потопати, / Не буде звір поїдати, / Не буде наглою смертю помирати [1, с. 21], де активно функціонують звертальні конструкції, яскраво виражена прохальна інтонація, а також вжито словесні формули, які вказують на наслідок тієї чи іншої дії.**

Замовляння та колискові пісні мають також спільні риси.

І колискові пісні, і замовляння виникли в період, коли відбувся остаточний перехід від мисливства до землеробства, коли матріархат прийшов на зміну патріархату, коли жінка вшановувалася як символ родючості і владно входили в духовне життя людей культу вогню, води, землі-годувальниці, сонця, місяця, зернових культур та виробів з них [8, с. 6], наприклад, *земля, вода: Добридень, кринице-вдовице! / Земля Тетяна, вода Уліяна! / Ти очищаєш каміння, креміння, / Луги, береги. / Я буду на поміч води набирати, / Своє тіло обмивати / Від ворогів, від напасті, від хвороб [1, с. 14]; калач, як-от у колисковій: Цить, дитино, цить, не плач, / Принесе киця калач. / Вже недалечко – на мостику. / Несе калач на хвосту [4, с. 303].*

Коліскова пісня має таку ж магічну функцію, що й замовляння, – повернути певну якість чи дію, свідченням чого є словесні формули побажання дитині [8, с. 6], наприклад, колискова: *Щука-риба в морі грає, / А Івасик спать лягає. / Я рибоньки да наловлю, / Івасику да наварю, / Ой я його*

заколишу. / А Івасик буде спати, / А я буду колихати. / Коли б спало, щастя мало, / Коли б росло, не боліло / на головку і все тіло [4, с. 301] та замовляння від дитячої плаксивиці: – *Добрий вечір вам, кури зозулясти, кури попиляти, кури черні, кури біли, візьміть собі плаксивиці, крикливиці, а народженому младенцю (ім'я) нашіть сон зо всіх сторони, зо всеї птици по половинці. Щоб воно не плакало, не кричало, щоб всігда спокійно спало* [1, с. 203], а також замовляння від крикливиці: – *Нехай народжена дитина не плаче, нехай лучше ворота скриплять і вдень, і вночі, нехай наша дитина спить і не плаче, не кричить* [1, с. 192].

І в замовляннях, і в колискових піснях персонажами виступають магічні істоти (Сон-Дрімота, «спанья»), тотемні тварини (гулі, кіт, чайка, зозуля) [8, с. 7], як-от в колисковій: *Ой ну, люлі-люлі, / Налетіли гулі, / Сіли на колісці / В червонім намисті. / Стали думать і гадать, / Чим дитинку дарувать: / Чи сонками, чи дрімками, / Чи красними ягідками. / – Подаруймо сонки-дрімки. / Сонки-дрімки в колісоньки, / А ростоньки у костоньки, / Добрий розум в головоньки, / Стали думать і гадать, / Чим дитинку забавлять. / Дали йому три квіточки: / Одну квітку сонливаю, / А другу дрімливаю, / А третю щасливою* [4, с. 301-302]. Зазначимо, що мотив обдарування продуктивний як в колискових піснях, що бачимо у вищенаведеному тексті, так і в замовлянні на кшталт: *На лісах, на борах, на розхідних шляхах, там стоять столи незастелені, на них кубки (чарки) поналивані. Там будуть крикси да верески за ночниці пити да гуляти, а дитя буде спати* [1, с. 204]. Особливість лише в тому, що в першому прикладі обдарується дитина, а в іншому – задобрюються крикси, верески, щоб не заважали малечі спати.

Як в замовляннях, так і в колискових піснях мова звернена до всього Білого Світу: пташок, котика, калини, берези, вітру [8, с. 7]: *Як дитя довго плаче, треба його винести у таке місце, вотколь видно ліс такий, де єсть дуби і берези. Як хлопець, треба примовляти так: «Дубе, дубе! Ти чорний. У тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки. Тобі, дуб і береза, шуміть та густі, а родженому, хрещеному рабу Божію (...) спать та*

рости!». Як дівчина має криксити, то починають так: «Березо, березо! Ти біла. У тебе, березо, чорний дуб...» І так далі [1, с. 205]. У давні часи на території українських земель існували священні гаї – як дубові, так і березові; до дерев ставилися, як до живих істот, зрубували тільки сухостій (вік берези в наших краях у середньому 100 років), зазначає М. К. Дмитренко [2, с. 123]. У текстах українських замовлянь найпоширенішим епітетом до берези виступає біла, а дуб зазвичай чорний. У текстах замовлянь частим персонажем є кури, як-от: *Кури сплять, і дитячко спить* [1, с. 199], а в колискових піснях котик, наприклад: *Ой ти, коте, коточок! / Не ходи рано в садочок, / Не полохай дівочок* [4, с. 300]; шука-риба: *Шука-риба в морі грає, / А Івасик спатать лягає* [4, с. 300]; гулі: *Ой ну, люлі-люлі, / Налетіли гулі / Із чужої сторони / До нашої дитини. / Ой ну, люлі-люлі, / Прилинули гулі, / Сіли на воротях / В червоних чоботях* [4, с. 301].

В обох жанрах оповідь розгортається за аналогією, бажане повинно стати дійсністю, слово – ділом: «Як тихо мертві в гробу лежать, так тихо начальство до мене говоритиме» і «Ой рісточки у кісточки, здоров'ячко на серденько, розум добрий в головоньку, соньки-дрімки у віченьки» [8, с. 7].

Інтонаційно-ритмічна будова колискових пісень подібна до інтонаційно-ритмічної будови замовлянь [8, с. 7]. Однією зі своєрідних рис мови українських замовлянь виступає звернення до магічних помічників, упливаюча роль яких підсилена за допомогою ритміки, включаючи повтори, рими та пестливі слова: *Кури, кури рябенькі! // В вас голови маленькі, // а у рожденного і хрещеного раба Божого Івана // велика голова. // Скрикніть ви сон // із усіх сторон // на роженного, хрещеного раба Божого Івана!* [10, с. 102]. Подібні особливості має і текст колискової пісні на кшталт: *А ти, котик сірий, / Не ходи по сінях, / А ти, білуватий, / Не ходи по хаті, / Не буди дитяти. / А ти, котик, рудько, / Та витопи грубку. / А ти, котик чорний, / Та сідай у човен, / Лови рибки повен, / Щоб було няньці і мамці, / І бабусі старенькій, / І дитинці маленькій* [4, с. 308].

Як і замовляння, колискова пісня мала на меті привернути або відвернути певну якість чи дію. Свідченням цього є наявність у деяких колискових словесних формул-побажань, заклинання сну, що нагадує замовляння «від крикливців» [8, с. 20], наприклад: *Там вам пити, й гуляти, і роскоші мати. / А хрещеному, породженому (Степану) / Спокуй дати. / Я з мовою, а Господь з помочю* [5, с. 73].

Отже, мова українських замовлянь має спільні риси з мовою фольклорних текстів іншої тематики, які визначаються універсальністю дохристиянського світогляду стародавніх українців, тоді як відмінності зумовлені саме прагматикою замовних текстів. Дослідження мовних засобів сакралізації текстів замовлянь підтверджує думку про розвиток цього жанру з язичницьких молитов. Фольклорні символи виконують не тільки естетичну функцію, а й мають значне світоглядне навантаження, віддзеркалюючи уявлення про землю і космос, живу і неживу природу, людське суспільство і становище окремої людини в ньому. Подальші дослідження будуть стосуватися порівняння з мовою замовлянь космогонічних колядок та веснянок.

Література

1. Ви, зорі-зориці...Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / Упоряд. М.Г. Василенка, Т.М. Шевчук; Передм. М.Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
2. Дмитренко М. К. Символи українського фольклору: Монографія / М. Дмитренко. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Закувала зозуленька: Антологія укр. нар. поет. творчості: Для ст. шк. віку / [Вступ. стаття, упоряд. та приміт. Н.С. Шумади; Худож. оформ. Л.О. Лівня; Упоряд. іл. матеріалу С.М. Музиченка]. – К.: Веселка, 1998. – 540 с.
5. Замовляння / Упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с.

6. Копаниця Л.М. Поетичний текст в усній і книжній традиції: Питання поетики та художньої семантики : навчальний посібник. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 397 с.

7. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Літопис, 2000. – 614 с.

8. Сивачук Н.П. Українська народна поезія пестування: Посібник для студентів філологічних факультетів (спеціальності українська мова і література та народознавство) та педагогічних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: Наук. світ, 2002. – 47 с.

9. Українські народні пісні. Упорядник Гембера Г.Я. Державне видавництво «Мистецтво». – К., 1963. – 296 с.

10. Українські замовляння / упоряд. Н.М. Москаленко ; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К. : Дніпро, 1993. – 309 с.

11. Українські пісні / Уклад. О.В. Зав'язкін. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2003. – 512 с.